

Принципи рівності й змагальності сторін та їх реалізація в кримінальному судочинстві

*Л.Б. Ісмаїлова,
аспірантка
(Академія адвокатури України)*

*Jus est ars boni et aequi
(Право є мистецтво добра й справедливості)*

За період після набуття Україною незалежності в структурі принципів кримінального процесу відбулися істотні зміни. Втратили своє значення такі принципи, як принцип класовості, принцип партійності й деякі інші, про наявність і дію яких доводилося говорити в умовах однопартійної держави з диктатурою однієї ідеології й догматичного придушення нею будь-яких інших точок зору й поглядів. Замість них у кримінально-процесуальному праві виникли нові принципи, що базуються на існуючих у даний період правових ідеях, загальних положеннях нормативно-правових актів діючого законодавства, що склалися у суспільних відносинах: рівність учасників кримінального судочинства перед судом і законом; змагальність і диспозитивність; презумпція невинуватості. Набули нового змісту принципи забезпечення права на захист, публічності, встановлення істини в справі, права на оскарження судового рішення.

Знання цих принципів, їхньої ролі й значення в кримінальному судочинстві, суворе дотримання їхніх вимог

у повсякденній правозастосовуваній діяльності суддями, прокурорами, адвокатами й іншими особами, які здійснюють функції учасників судового розгляду, є однією з необхідних умов, що сприяє успішному здійсненню реформування і підвищення ефективності кримінального судочинства в Україні.

У статті 1 Загальної декларації прав людини проголошено, що всі люди народжуються вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один щодо одного в дусі братерства. Кожна людина має всі права й всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану або інших ознак (ст. 2)¹.

Аналіз статей 21, 24 та 129 Конституції в їх порівнянні з міжнародно-правовими нормами свідчить про те, що в Конституції воля і рівність людей розглядаються як права природні, що притаманні кожній людині з народження і існують незалежно від волі держави. Вони вимагають застосування однакових стандартів прав та обов'язків до всіх осіб без винятку і передбачають, що кож-

ний громадянин України має і може користуватися на рівних підставах з іншими громадянами всім обсягом конституційних прав і свобод без дискримінації з боку держави або інших осіб². Питання рівності громадян перед законом і судом врегульовано статтями 16 та 261 КПК. Зокрема, відповідно до ст. 16 КПК правосуддя в кримінальних справах здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру зайняття, місця проживання та інших обставин. Стаття 261 КПК передбачає, що обвинувач, підсудний, захисник, потерпілий, а також цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники в судовому розгляді користуються рівними правами щодо подання доказів, участі в дослідженні доказів і заявленні клопотань. Таким чином, Конституція та КПК передбачають рівність громадян перед законом, рівність їх перед судом, а також рівність прав у судочинстві.

Рівність учасників кримінального процесу перед законом зовсім не означає, що всі вони мають однакові між собою права. Цю рівність слід розуміти, як рівність прав однопорядкових учасників процесу, передбачених Розділом 3 КПК (“Учасники процесу, їх права і обов’язки”) та положеннями ряду інших законів України (наприклад, “Про прокуратуру”, “Про адвокатуру”). Наприклад, всі обвинувачені мають однакові між собою права, але ці права не співпадають з правами цивільного позивача або захисника.

Гарантією рівноправності учасників судового розгляду є закріплення в законі

положення про те, що обмеження прав підсудного у здійсненні його права на захист, а також обмеження прав потерпілого, цивільного позивача й цивільного відповідача під час судового розгляду справи є істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону, що тягне за собою скасування судового вироку (ст. 370 КПК).

Надання учасникам судового розгляду рівних процесуальних можливостей у відстоюванні своїх чи преставлюваних ними законних інтересів обумовлює те, що істина в суді пізнається шляхом зіткнення поглядів, думок і підходів, їхнього зіставлення і детального аналізу. Рівність прав учасників судового розгляду зобов’язаний забезпечити суд, що під час судового засідання не вправі ставати на бік однієї із сторін, а повинен вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного, об’єктивного і всестороннього дослідження обставин справи. “Justitia non novit patrem nec matrem; solum veritatem spectat justitia” (лат.) – правосуддя не знає ні батька, ні матері; правосуддя дивиться тільки на істину. Учасники судового розгляду, відстоюючи і об’рунтовуючи свої позиції по конкретних питаннях даної кримінальної справи, допомагають суду всебічно і об’єктивно з’ясувати обставини справи в їхній сукупності і, ґрунтуючись на остаточній оцінці доказів з погляду їхньої допустимості, належності, вірогідності і достатності, винести законний, об’рунтований і справедливий вирок. Це стає неможливим, якщо відсутня рівність учасників судового розгляду перед законом і судом.

Учасників судового розгляду, які мають протилежні процесуальні інтереси в конкретній справі, у змагальному про-

цесі прийнято іменувати сторонами в судовому засіданні. Сторону обвинувачення представляють: державний обвинувач – прокурор, потерпілий, цивільний позивач і представники двох останніх. Сторону захисту – підсудний, його захисник та законний представник, цивільний відповідач і його представник³.

Рівність прав сторін означає наявність у сторони обвинувачення та сторони захисту однакових можливостей щодо заявлення відводів і клопотань; подання доказів; участі в дослідженні доказів та доведенні їх переконливості перед судом; виступу в судових дебатах; оскарження процесуальних рішень суду.

Принцип рівності прав сторін дозволяє суду всебічно, повно й об'єктивно дослідити всі обставини справи; з'ясувати наявність обставин, що виключають провадження в справі, виправдовують підсудного чи пом'якшують покарання, викривають підсудного у вчиненні злочину чи обтяжують покарання; вислухати міркування сторін щодо розгляду та вирішення справи, зважити всі докази та всі погляди учасників процесу і прийняти законне й об'рунтоване рішення.

Порушення судом принципу рівності сторін свідчить про необ'єктивність чи упередженість суду й за певних умов може потягти скасування вироку чи іншого судового рішення.

Разом з тим жодна зі сторін і жоден із учасників процесу не можуть бути поставлені судом в домінуюче становище порівняно з іншими щодо можливостей здійснення наданих їм прав. Обов'язок забезпечити такі можливості покладено на суд, і перш за все – на головуючого. У цьому полягає основна цінність і непересічне значення прого-

лошеного нещодавно принципу диспозитивності у кримінальному процесі. Завдяки йому не може бути суміщення обов'язків судді ні з обов'язками захисника, ні з обов'язками обвинувача, бо найменше відхилення у будь-яку сторону завжди буде відхиленням від правосуддя, а отже, і від справедливості в кримінальному судочинстві.

Чинний КПК містить багато норм, які надають переважні особливі права і повноваження одним учасникам процесу і позбавляють інших життєво необхідних прав, а тому в новому КПК необхідно узгодити права та обов'язки громадян, а також учасників кримінального процесу з нормами Конституції, щоб дотримувався баланс прав сторін кримінального судочинства, який створить реальні умови для дії принципу рівності сторін.

Рівність прав є основою і юридичною передумовою реального існування і дії засади змагальності судового розгляду.

Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 129 Конституції України однією із засад судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості. Аналогічний принцип у КПК знайшов своє відображення в ст. 16¹: “Розгляд справ у судах відбувається на засадах змагальності”. Чи достатньо такого визначення для КПК? Вважаю, що ні. Якщо б така дефініція була записана в Конституції, з цим можна було б погодитися, але в Кодексі, який детально регламентує процедуру всього кримінального процесу, такого визначення замало. Щоправда, із подальшого змісту ст. 16¹ КПК нібито випливає, що законодавець розуміє під поняттям змагальності: роз-

поділ функцій обвинувачення, захисту й розгляду судом справи на три різні й незалежні одна від одної функції. Крім того, суд, зберігаючи об'єктивність й неупередженість, створює необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків й здійснення наданих їм прав. У літературі разом із тим зазначалося, що принцип змагальності не охоплюється розподілом функцій обвинувачення, захисту й ролі суду у здійсненні судочинства, а полягає у протистоянні сторін що змагаються⁴.

В основі змагальності завжди є наявність у кожній зі сторін процесуального інтересу, що відображає намагання учасника процесу добитися такого рішення, яке б задовольнило його правові прагнення, в основному, всупереч прагненням інших учасників.

Отже, змагання в процесі – це форма соціальної діяльності, коли сторони відстоюють, як правило, протилежні інтереси, спосіб взаємодії сторін обвинувачення й захисту, принцип організації їх сумісної діяльності, суть якої полягає в правовому протистоянні. Змагальність сторін у процесі – це конфлікт, соціальне протиріччя.

Зауважимо, що ні Конституція, ні КПК не містять спеціальної норми, яка б проголошувала й гарантувала здійснення принципу змагальності сторін із моменту порушення кримінальної справи аж до прийняття рішення під час розгляду в суді. Теоретично цей принцип ґрунтується на конституційному праві підозрюваного, обвинуваченого мати можливість користуватися допомогою професійного захисника протягом усього процесу. Разом із тим є необхідність закріплення дії цього принципу на всіх стадіях процесу

у спеціальній нормі КПК, бо зміст його норм, які регулюють провадження на досудових стадіях, свідчить, що проголошена змагальність є декларативним фігмовим листком розшукного процесу, де навіть формально допущений захисник має права і можливості захисту, які приблизно не вписуються в ідеї принципів змагальності і диспозитивності. Намагання ж окремих апологетів поліцейського розслідування обмежити змагальність лише судовим розглядом позбавлені наукового сенсу і містять утвердження нечесного змагання.

Обвинувачення й захист – поняття співвідносні, взаємообумовлені. Якщо у справі бере участь досвідчений юрист (слідчий, прокурор), то і протистояти його діям та рішенням має захисник, який також має не менш високі професійні навички, адже захисник опонує могутньому державному слідчому апарату.

Захищаючи законні права й інтереси громадян, адвокатура застерігає суд і органи досудового слідства від порушень закону на шкоду підзахисному. Такими своїми процесуальними діями захист зміцнює законність, стимулює сторону обвинувачення до прийняття процесуальних рішень у суворій відповідності до вимог закону. Функція захисту з'являється там і тоді, де виникає необхідність захищатися від висунутого обвинувачення. Неможливо уявити, щоб з'явилась функція захисту при відсутності обвинувачення. Чому ж вважається (і це закріплено в законі), що існування обвинувачення цілком припустиме без захисту. Більше того, законодавець навмисно ніби захищає обвинувача від втручання протидіючої сили, яка, виходить, заважає безпереш-

кодно обвинувачувати людину, проголошену Конституцією найвищою соціальною цінністю і відносно якої діє проголошений тією ж Конституцією принцип презумпції невинуватості.

Забезпечення на досудовому слідстві підозрюваному, обвинуваченому права на захист означає, що закон наділяє адвоката як учасника процесу такою сукупністю прав, які дають реальну можливість успішно здійснювати захист свого підзахисного від підозри у вчиненні злочину чи від пред'явленого обвинувачення. Характер кримінального процесу, рівень забезпечення права особи на захист значною мірою характеризує політичний режим держави, а також ступінь розвитку демократії.

Рівність сторін на стадіях дізнання й слідства мала б полягати в рівності процесуальних юридичних засобів для обвинувачення й захисту.

Отже, стан гарантій реальних можливостей підозрюваного, обвинуваченого та захисника на цих стадіях процесу вимагає не лише закріплення у законі принципу змагальності й рівності сторін у дізнанні й досудовому слідстві, а й реального розширення прав й можливостей захисту в частині збирання доказів чи оскарження на цих стадіях процесу дій судді й органів дізнання та слідства. На сьогодні рівність сторін на цих етапах процесу більше схожа на фікцію.

Відсутність змагальності на досудовому слідстві не відповідає Міжнародному пакту про громадянські й політичні права. Відповідно до Пакту (п. 3 ст. 14) принцип змагальності діє на всіх стадіях кримінального процесу й кожному на основі цілковитої рівності як мінімум гарантуються можливості свого захис-

ту: бути терміново й детально повідомленим про характер і підстави обвинувачення⁵.

Дійсно, змагальність – це найважливіший принцип перевірки доказів і спосіб виявлення істини в справі. А рівність прав учасників судового розгляду в наданні доказів, заяві клопотань є правовою основою реалізації цього демократичного принципу.

Саме правосуддя як діяльність немислиме без змагальності сторін обвинувачення і захисту. Якщо буде відсутній захист або він буде неадекватним обвинуваченню, то про справедливий суд не може навіть йтися. Підсудний у такому суді буде завжди визнаватися винним, а виправдувальний вирок сприйматися як виключення із правил і надзвичайна подія з усіма негативними наслідками, що впливають, для причетних до виправдання підсудного посадових осіб, у тому числі і для суддів насамперед.

Було б неправильно вимагати, щоб права захисника, органів дізнання і досудового слідства були однаковими. Але права захисника повинні бути настільки реальними, щоб він мав можливість не допустити порушення прав свого підзахисного органами дізнання й досудового слідства на будь-якому етапі, а також незаконного притягнення до кримінальної відповідальності й засудження невинної особи. На жаль, на сьогодні закон багато в чому перешкоджає в цьому захисникові.

Чому б адвоката з наданими йому реальними правами і покладеними на нього обов'язками не виділити в УПК у окремому розділі, як виділені в ньому органи дізнання і досудового слідства? Закон повинен перетворити захисника з учасника в рівноправну з обвинува-

ченням сторону на всіх стадіях, від чого виграють і громадяни, і правосуддя.

Також є доцільним для забезпечення цього важливого принципу кримінального судочинства в статті 22 КПК України виключити суд з переліку органів і посадових осіб, які зобов'язані приймати всі міри до виявлення обставин, які викривають або виправдовують обвинувачуваного. Під час розгляду кримінальної справи у суді це повинно бути завданням сторін обвинувачення і захисту, але в жодному разі не суду. Суд повинен досліджувати представлені сторонами докази і тільки на підставі їхнього дослідження постановляти вирок.

У кримінальному процесі основна маса фактичних даних установлюється на основі показань свідків, потерпілих і підсудних шляхом їхнього допиту. Відповідно до результатів проведеного аналізу, 90% запитань допитуваним особам ставить суд, а 10% запитань, що ставляться представниками сторін обвинувачення і захисту, здебільшого носять уточнюючий характер або повторюють запитання, задані судом⁶. Судова практика і деякі норми КПК дають підставу стверджувати, що дискреційні повноваження, закріплені за судом у діючому кримінально-процесуальному законодавстві, найчастіше ведуть до дисфункціонування сторін, а це свідчить, що активність суду і активність сторін при дослідженні доказів – це несумісні правові явища. Суд не повинен замінювати сторону там, де інтереси останніх вразливі. Суд не є органом кримінального переслідування, не виступає на стороні обвинувачення або захисту, а повинен створювати необхідні умови для виконання сторонами їхніх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав.

За таких обставин і наявних положень діючого кримінально-процесуального законодавства говорити про те, що в нашому кримінальному процесі діє принцип змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів та у доведенні перед судом їхньої переконливості, можна лише зі значними застереженнями. Проголошений у Конституції принцип змагальності сторін підлягає обов'язковому розвитку і закріпленню в Кримінально-процесуальному кодексі України на основі таких положень:

1. Судочинство здійснюється на основі змагальності рівноправних сторін обвинувачення і захисту.
2. Функції обвинувачення, захисту і розгляду справи, по суті, відділені одна від одної і не можуть бути покладені на один і той же орган, або на одну і ту ж особу.
3. Обов'язок доведення пред'явленого підсудному обвинувачення покладений на обвинувача.
4. Захисник зобов'язаний використати передбачені законом засоби і способи захисту підсудного за узгодженою з останнім позицією.
5. Під час судового розгляду сторонам забезпечується можливість активно відстоювати свої або ті, що вони захищають (представляють), права та інтереси.
6. Суд створює необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм законом прав.
7. Сторони в судовому розгляді користуються рівними правами щодо надання доказів, участі в дослідженні обставин справи, заявлення клопотань, висловлення думки з будь-якого питання, що має значення для справи, участі в судових дебатах.

8. Суд не є стороною у справі, він керує процесом розгляду кримінальної справи і на основі незалежності від сторін, об'єктивності та неупередженості вирішує справу.

Змагальність була і залишається ознакою демократичних початків відправлення правосуддя, надаючи сторонам – учасникам процесу, рівну можливість відстоювати в суді свої права і законні інтереси. Завдання суду полягає у створенні необхідних рівних умов для всебічного і повного дослідження всіх обставин справи.

Завдання суду – судити, тобто розглядати і перевіряти вірогідність наданих сторонами доказів, давати їм свою оцінку і викладати її у своєму рішенні. інакше кажучи, суд повинен давати можливість сперечатись, здійснювати правосуддя – не більше і не менше. Ніякої особистої ініціативи, ніякої примусової зацікавленості – це ознаки щирого правосуддя в новому демократичному його розумінні, які базуються на конституційних принципах незалежності суддів, змагальності і рівності сторін.

У демократичній правовій державі рівень розвитку принципу змагальності у кримінальному процесі свідчить про стан захищеності прав і свобод громадян, про рівень незалежності адвокатури, про рівність процесуальних сторін за законом тощо.

Змагальність безпосередньо пов'язана з правом на захист: одне без одного не можуть існувати. Змагальність виступає гарантією права на захист, “участь захисника завжди має сприйматися судом як додаткова й важлива гарантія виключення судової помилки”⁷.

На досудовому слідстві, де “відбувається найбільш повне зібрання доказової інформації, причому на наступних стадіях судочинства можливе нарощення нових знань весь час зменшується”, захист не може повною мірою реалізувати своїх прав. Закон не створив для цього реального механізму⁸.

Історія – добрий учитель і вихователь. Вона дає беззаперечні факти того, що свавілля, тоталітаризм приходять там і тоді, де перестає панувати право, де не існує гарантій свободи особи, справжньої гарантії презумпції невинуватості. У сфері кримінального процесу діє правило – не “дозволено все, що не заборонено”, а “дозволено лише те, що передбачено законом”, інакше можна очікувати свавілля посадових осіб.

Проблема змагальності, рівності сторін у кримінальному процесі далека від остаточного вирішення в українському законодавстві⁹. На це повинні бути спрямовані зусилля науковців і законодавця, які створять основи і умови для ефективної практики, що відповідатиме всім вимогам правової держави й демократичного суспільства.

¹ *Маляренко В.Т.* Конституційні засади кримінального судочинства. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 58.

² Там же. – С. 59.

³ Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією Маляренка В.Т., Гончаренка В.Г. – К.: Форум, 2003. – С. 516.

⁴ *Гловацький І.Ю.* Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – С. 122.

⁵ Там же. – С. 124.

⁶ *Репешко П.И.* Принципы уголовного процесса в стадии судебного разбирательства уголовного дела в суде первой инстанции Украины. – Н.: Атолл, 2001. – С. 160.

⁷ *Гловацький І.Ю.* Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі. – К.: Атіка, 2003. – С. 124.

⁸ Там же. – С. 126.

⁹ *Гончаренко В.Г.* Деякі зауваження у зв'язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України // Вісник Академії правових наук України. – № 2 (33)–3 (34). – Х., 2003.

*Рекомендовано кафедрою
кримінального процесу та
криміналістики ААУ*